

“...ดังนั้น คำกล่าวที่ว่า “วันนี้คุณถอดลูกแล้วหรือยัง”
จึงไม่ใช่คำกล่าวเล่น ๆ ที่เกิดจากความเชื่อต่อ ๆ กันมา
หรือเกิดจากการคิดไปเอง แต่มีพื้นฐานมาจากความรู้
ทางวิทยาศาสตร์ ที่ได้มีการพิสูจน์แล้วอย่างแน่ชัด
นั่นเอง...”

พฤติกรรมสัตว์ : ประโยชน์เพื่อการป้องกัน การเกิดปัญหาสังคม สุภาณี เลียงพรพรรณ*

บทนำ

การเพิ่มขึ้นของประชากรทำให้ขนาดของสังคมในระดับต่าง ๆ ขยายตัวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมเมืองที่มีการเติบโตอย่างมากในช่วงเวลาเพียงไม่กี่ปีที่ผ่านมา เมื่อมีคนจำนวนมากมาอยู่รวมกัน ก็ย่อมจะต้องมีความขัดแย้งในด้านต่าง ๆ เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นการแย่งชิงกันเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งของหรือโอกาส การทะเลาะวิวาท การทำร้ายร่างกาย เป็นต้น ซึ่งการกระทำดังกล่าวล้วนแล้วแต่เป็นปัจจัยพื้นฐานที่จะนำไปสู่การเกิดปัญหาต่าง ๆ ทางสังคมได้ทั้งสิ้น เช่น การกระทำที่ไม่ถูกต้องอันเกิดจากความเครียด ปัญหาการโจรกรรมและอาชญากรรมปัญหาความสัมพันธ์ทางด้านจิตใจ ปัญหาการประทุษร้ายทางเพศ ปัญหาครอบครัวแตกแยก ปัญหาเด็กถูกทอดทิ้ง ปัญหาเด็กขาดความอบอุ่น ปัญหายาเสพติด ปัญหาการฆ่าตัวตาย รวมทั้งปัญหาการก่อความไม่สงบ เป็นต้น ซึ่งหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องก็กำลังดำเนินการแก้ไขปัญหเหล่านี้อย่างเต็มที่ มีการวางแผนดำเนินการทั้งในระยะสั้นและระยะยาว โดยในระยะสั้นเน้นหนักไปทางด้าน การแก้ไขและปราบปราม ส่วนในระยะยาวดำเนินการไปในแง่ของการป้องกัน โดยพยายามสร้างจิตสำนึกให้สมาชิกในสังคมมีความรักและเข้าใจต่อกัน รู้จักเคารพสิทธิของผู้อื่น และปฏิบัติตามกฎหมายอย่างเคร่งครัด เพื่อจะนำไปสู่การอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ซึ่งการสร้างจิตสำนึกดังกล่าวสามารถกระทำได้หลายแนวทาง แนวทางหนึ่งที่สามารถกระทำได้โดยง่ายและน่าจะได้ผลดีคือ การนำความรู้ที่ได้จากการศึกษาพฤติกรรมสัตว์มาประยุกต์ใช้เพื่อป้องกันปัญหาทางสังคมต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้น

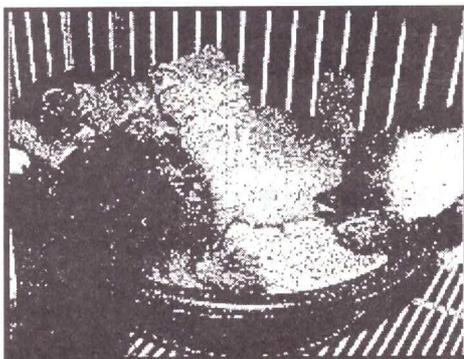
*อาจารย์ ภาควิชาชีววิทยา คณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ

เดิมนมนุษย์เรียนรู้พฤติกรรมสัตว์เพื่อประโยชน์ทางการล่าสัตว์เพียงอย่างเดียว แต่ในปัจจุบันพบว่ามีความรู้ทางด้านนี้มีคุณค่ามหาศาล สามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อด้านอื่น ๆ อีกมากมายเช่น ด้านการศึกษา การปศุสัตว์ การอนุรักษ์ทรัพยากรสัตว์ป่า รวมทั้งช่วยให้มีพฤติกรรมสุขภาพ (Health Behavior) ต่าง ๆ ที่ดี เช่น การนอนกางมุ้งในเวลากลางคืน การใช้ผ้าซีครอบสำหรับอาหาร รวมทั้งการหลีกเลี่ยงที่จะเข้าใกล้สุนัขแม่ลูกอ่อน เป็นต้น แต่ในที่นี่จะขอกกล่าวถึงประโยชน์ที่ได้จากการนำความรู้ด้านพฤติกรรมสัตว์มาใช้เพื่อป้องกันการเกิดปัญหาทางสังคม ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

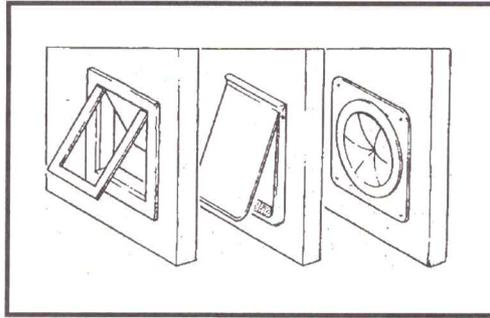
การผ่อนคลายความตึงเครียด

การเกิดปัญหาสังคมส่วนใหญ่มีสาเหตุมาจากความตึงเครียดทางด้านจิตใจ ดังนั้นถ้าเราสามารถลดความตึงเครียดของสมาชิกในสังคมได้ก็จะเป็นการป้องกันปัญหาต่าง ๆ ที่อาจจะเกิดตามมาได้ เช่น การส่งเสริมให้มีการเลี้ยงสัตว์ไว้เป็นเพื่อน เพื่อช่วยผ่อนคลายความตึงเครียดจากการทำงาน ช่วยสร้างความสุขและความเพลิดเพลิน แต่การที่จะเลี้ยงสัตว์เพื่อให้ได้ผลดังกล่าวก็ไม่ใช่ว่าจะง่าย หากเราไม่พยายามที่จะเรียนรู้ธรรมชาติหรือพฤติกรรมต่าง ๆ ของมัน ก็อาจจะได้รับความรำคาญหรือความทุกข์ใจแทนก็ได้ ในที่นี้จะขอกกล่าวถึงพฤติกรรมของสัตว์เลี้ยงบางชนิด เพื่อจะช่วยให้เกิดความเข้าใจในการเลี้ยงดูอย่างถูกวิธีได้ดังนี้

สัตว์ที่นิยมเลี้ยงกันไว้เป็นเพื่อนมากที่สุดคือสุนัข เนื่องจากความน่ารัก ความเฉลียวฉลาดและความกตัญญูรู้คุณต่อเจ้าของ อีกทั้งยังช่วยเฝ้าบ้านได้ด้วย ส่วนแมวถึงแม้จะมีคุณสมบัติต่าง ๆ เหล่านี้ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าสุนัขมากนัก แต่สาเหตุที่ทำให้นิยมเลี้ยงกันน้อยกว่า เนื่องจากผู้เลี้ยงมักรำคาญที่แมวมักขบถ่ายไม่เป็นที่เป็นที่บังเกิดกลิ่นเหม็นน่ารังเกียจ ซึ่งปัญหานี้สามารถป้องกันได้ไม่ยากโดยการฝึกให้ลูกแมวขบถ่ายในถาดขบถ่ายที่จัดไว้ให้ ซึ่งอาจใส่ทราย (ปริชา ลิ้มไชยฤกษ์. 2540: 86) หรือใส่เศษหญ้า เศษฟางที่สะอาด (เหมพินธ์ เหมวรนนท์. ม.ป.ป. :64) ก็ได้ (ภาพประกอบ 1) ซึ่งจะต้องฝึกกันตั้งแต่ลูกแมวอายุได้ประมาณสองสัปดาห์ครึ่ง มิฉะนั้นมันอาจจะหาที่ขบถ่ายเอง ซึ่งเป็นนิสัยที่แก้ยากมาก เมื่อลูกแมวกินเคยกับถาดขบถ่ายแล้วก็จะใช้ต่อไปได้เรื่อย ๆ โดยไม่มีปัญหา แต่ถ้ามีเหตุบังเอิญที่ทำให้ลูกแมวขบถ่ายออกนอกถาด ก็ไม่ควรลงโทษ เพราะจะไม่เกิดประโยชน์อะไรทั้งสิ้นเนื่องจากมันไม่เข้าใจ และจะทำให้เกิดพฤติกรรมซ่อนเร้น มีเล่ห์เหลี่ยมและขาดความไว้วางใจในตัวเจ้าของได้ ดังนั้นจึงควรทำความสะอาดให้ทั่ว เพื่อมิให้ลูกแมวจกกลิ่นของมันเองได้ แล้วกลับมาขบถ่ายในบริเวณเดิมอีก นอกจากนี้ถ้าต้องการให้แมวออกไปขบถ่ายภายนอกบ้าน ก็สามารถทำได้ด้วยการฝึกให้แมวเข้าออกจากบ้านทาง “บานเปิดสำหรับแมว (cat flap)” ซึ่งมีหลายรูปแบบ (ภาพประกอบ 2)

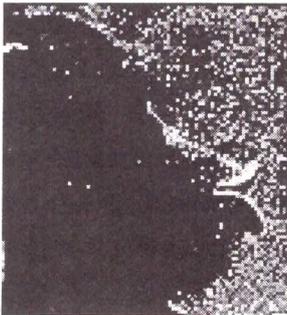

ภาพประกอบ 1 ถาดใส่ทรายใช้ฝึกแมวให้ถ่ายเป็นเวลา
(ปริชา ลิ้มไชยฤกษ์. 2540 : 86)

ภาพประกอบ 2 บานเปิดสำหรับแมวแบบต่าง ๆ
(เหมพนธ์ เหมวรนนท์. ม.ป.ป. : 64)

นอกจากนี้ผู้เลี้ยงจะได้รับความสุข ความเพลิดเพลินอย่างเต็มที่ ถ้าสามารถอ่านความรู้สึกหรืออารมณ์ของสัตว์ที่เลี้ยงไว้ได้ว่า ขณะนั้นมันต้องการอะไร อารมณ์ดีไหม เช่น ลิงจะแสดงออกทางสีหน้า (ภาพประกอบ 3) นกจะแสดงออกทางกิริยาท่าทาง (ภาพประกอบ 4) ส่วนแมวจะแสดงออกได้ในหลายลักษณะ (เหมพนธ์ เหมวรนนท์. ม.ป.ป. : 18-21) เช่น ถ้าหนวดแผ่ออกแสดงว่ากำลังอยู่ในภาวะคับขัน ตึงเครียด หรือตื่นเต้นมาก ๆ ถ้าโก่งลำตัวขึ้นแสดงว่ากำลังกลัวแต่ก็พร้อมที่จะเข้าจู่โจมได้ทันที เป็นต้น (ภาพประกอบ 5) นอกจากนี้แมวยังสามารถถ่ายทอดอารมณ์ออกมาในรูปของเสียงร้องได้ด้วย ซึ่งการแสดงออกในรูปแบบต่าง ๆ เหล่านี้ก็จะช่วยให้เราทราบได้ว่าในขณะนั้นสัตว์เลี้ยงของเราอยู่ในภาวะใด แล้วเราควรจะช่วยเหลือหรือปฏิบัติตนอย่างไรจึงจะเหมาะสม

ภาพประกอบ 3 สีหน้าของลิงที่แสดงออกถึงอารมณ์ต่าง ๆ
(วีไซ. 2537 : 4)

ก.

วางท่าไม่ถูก

ภาพประกอบ 4 พฤติกรรมที่นกแสดงออกมาเพื่อ
ขจัดความว้าวุ่นสับสนอันเกิดจากความโกรธ

ข.

กระสับกระส่าย

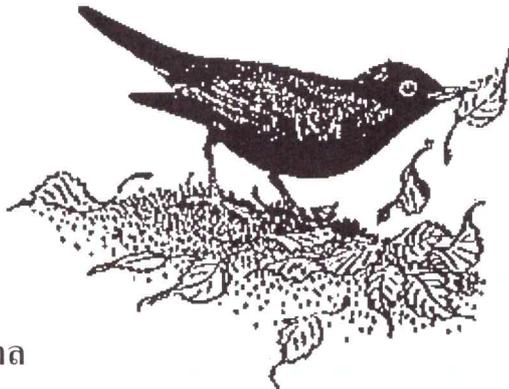
ก. วางท่าไม่ถูก เป็นผลมาจากความ
ว้าวุ่น ซึ่งทำให้สัตว์ทำกิจรรมที่ไม่เข้ากับสถานการณ์ที่
เกิดขึ้น เช่น เมื่อนกสตาร์ลิงพบศัตรู แทนที่จะเข้าไป
ต่อสู้หรือจิก มันกลับใช้ปากของมันไซ้ขนแทน

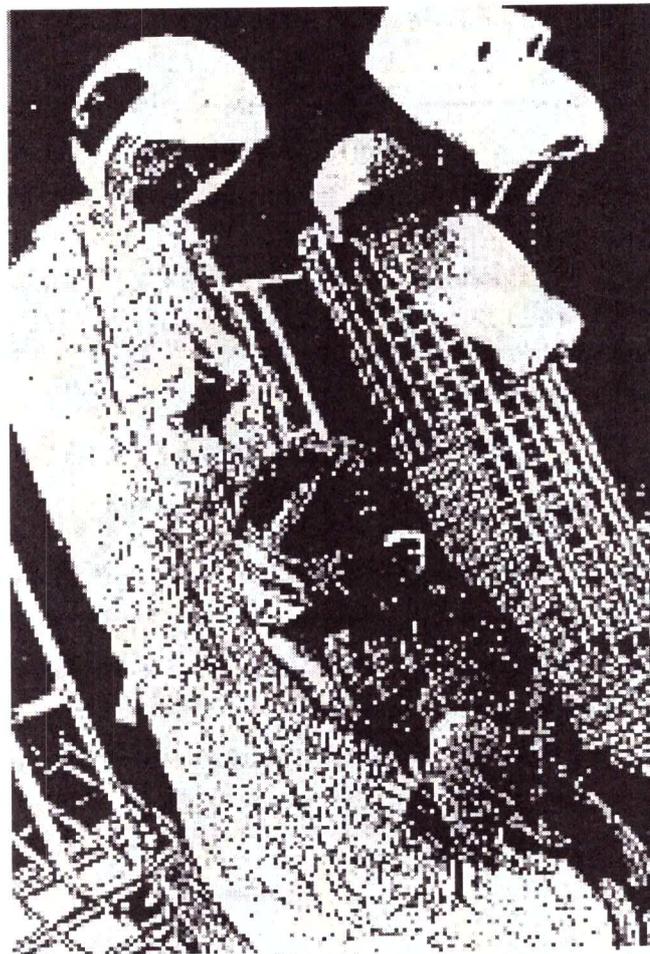
ข. กระสับกระส่าย นกนางนวลที่กำลัง
โกรธจะยืนก้มหัว เตรียมพร้อมที่จะโผล่เข้าไปหาศัตรู

ค. กิริยาพาล สัตว์จะเบนความรู้สึก
ไปยังวัตถุอื่น เช่น นกเอี้ยงจะหันไปจิกใบไม้อย่าง
คลุ้มคลั่ง

ค.

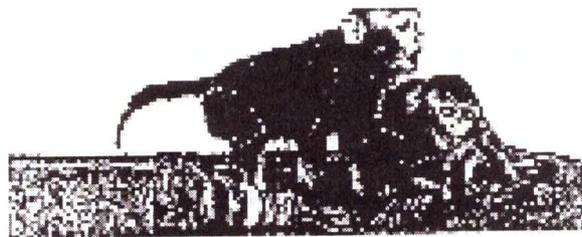
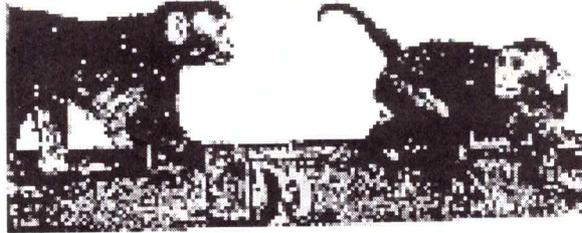
พาล

ภาพประกอบ 6 ลูกสิงขบซุกอยู่กับแม่ที่เป็นผ้ามากกว่าโครงเหล็ก
แสดงถึงความต้องการความสบายและความอบอุ่น
(ทินเบอร์เกน และคณะ. 2526 : 29)

ผลการศึกษาที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งคือ ลูกสิงขบที่ถูกแยกเลี้ยงให้อยู่ตามลำพังตั้งแต่แรกเกิด มักจะมีอาการขาดกลัวและตกใจได้ง่าย รวมทั้งไม่สามารถป้องกันตัวเองได้ (ทินเบอร์เกนและคณะ. 2526:29) (ภาพประกอบ 7) แสดงให้เห็นว่าในการเลี้ยงเด็กนอกจากจะให้ความรักความอบอุ่นแล้ว จะต้องเปิดโอกาสให้เด็กได้เข้าสังคม ได้พบปะเล่นสนุกกับเด็กคนอื่น ๆ ที่อยู่ในวัยเดียวกันด้วย จึงจะทำให้เด็กมีความเข้มแข็งเกิดความเชื่อมั่นและดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างปกติสุข ซึ่งถ้าสมาชิกในสังคมได้รับการอบรมเลี้ยงดูดังกล่าวแล้ว ก็ไม่น่าจะทำให้เกิดปัญหาสังคมขึ้นได้

ภาพประกอบ 7 ลูกลิงไม่มีแม่หรือเพื่อนเล่นในวัยเดียวกัน จะไม่สามารถผูกมิตรกับลิงตัวอื่น ๆ ได้ และมักจะตกใจกลัวและไม่สามารถป้องกันตัวเองได้เลย เมื่อเราปล่อยลิงอีกตัวเข้าไปในกรง

นอกจากนี้ยังมีพฤติกรรมของสัตว์อีกหลายอย่างที่นำยกย่องและควรแก่การนำมาเป็นแบบอย่าง เพื่อป้องกันการเกิดปัญหาทางสังคม เช่น

- การมีรักเดียวใจเดียวของสัตว์บางชนิด เช่น ชะนีมือขาว นกกระเรียน นกเงือกหัวแรด นกกาบบัว พญากระรอกดำ เป็นต้น ซึ่งพฤติกรรมนี้จะช่วยป้องกันการเกิดปัญหาเรื่องคู่สาว ปัญหาครอบครัว แยกแยก ปัญหาโรคเอดส์ เป็นต้น

- การเคารพในสิทธิและหน้าที่ซึ่งกันและกันของผึ้ง มีการแบ่งงานกันทำตามวรรณะและวัย โดยยอมให้นางพญาผึ้งเป็นผู้ควบคุมรัง ทำให้ผึ้งสามารถอยู่ร่วมกันเป็นสังคมได้อย่างปกติสุข ซึ่งพฤติกรรมนี้จะช่วยป้องกันปัญหาการเอารัดเอาเปรียบและการก่อความไม่สงบขึ้นได้

- ความซื่อสัตย์และจงรักภักดีของสุนัขและแมวที่มีต่อเจ้าของหรือผู้ที่เคยมีบุญคุณต่อมัน ดังบทร้อยกรองที่ว่า

แมวเอ๋ย แมวเหมียว
ร้องเรียกเหมียวเหมียวประเดี๋ยวก็มา
รู้จักเอารักเข้าต่อตั้ง
ควรนับว่ามันกตัญญู

รูปร่างปราดเปรียวเป็นนักหนา
เคล้าแข้งเคล้าขาน่าเอ็นดู
คำ ๆ ชำนาญระวังหนู
ควรดูอย่างไว้ใส่ใจเอย

ซึ่งพฤติกรรมนี้จะช่วยป้องกันปัญหาการไม่ซื่อสัตย์ การฉ้อโกงและการทรยศหักหลังกันได้

ช่วยให้เป็นคนใจเย็น มีความอดกลั้น

ในการออกไปศึกษาพฤติกรรมของสัตว์ในสภาพธรรมชาตินั้น ส่วนใหญ่ต้องใช้เวลาและความอดทนอย่างมากในการเดินทาง กว่าที่จะเข้าไปถึงบริเวณที่ต้องการศึกษาได้ และเมื่อเดินทางถึงเรียบร้อยแล้วก็ต้องเฝ้าคอยอยู่อย่างเงียบ ๆ อีกเป็นเวลานานเพื่อที่จะได้เห็นและบันทึกข้อมูลหรือภาพของพฤติกรรมที่ต้องการศึกษา ยกตัวอย่างเช่น เมื่อเราเห็นนกอีโก้งกำลังกกไข่อยู่ ถ้าต้องการทราบว่ามีวันหนึ่ง ๆ นกต้องใช้เวลานานมากน้อยเพียงใดในการกกไข่ และในระหว่างที่กกไขอยู่นั้นนกทำกิจกรรมใดอีกบ้าง มีการขยับตัวบ่อยแค่ไหน กินอาหารอย่างไร เป็นต้น ซึ่งกว่าจะได้ข้อมูลหรือภาพที่ต้องการก็ต้องใช้เวลาอย่างมาก นับว่าเป็นการฝึกให้ผู้ศึกษาพฤติกรรมสัตว์มีความอดทนและมีสมาธิที่แน่วแน่ และเนื่องจากความยากลำบากดังกล่าวแล้วนี้เองจึงทำให้มีผู้ศึกษาพฤติกรรมในแง่มุมนี้ค่อนข้างน้อย

นอกจากนี้คนในสมัยก่อนยังรู้จักสังเกตพฤติกรรมของสัตว์ แล้วนำมาเปรียบเทียบกับพฤติกรรมของคนเพื่อใช้เตือนสติคนรุ่นหลัง ๆ ในรูปของสุภาษิตเช่น

-เมื่อลมพัดทำให้ใบตองแห้งแหว่งไปมา เมื่อสุนัขเห็นก็เห่าแต่ก็เห่าอยู่เพียงชั่วระยะเวลาสั้น ๆ เท่านั้น แล้วก็เลิกสนใจใบตองแห้งนั้นอีกต่อไป ซึ่งก็สามารถนำมาใช้เป็นสุภาษิตว่า “หมาเห่าใบตองแห้ง” เปรียบเทียบกับคนที่ชอบอะอะวैयाว แต่ก็ได้มีอันตรายเป็นอย่างไร เออะอะวैयाวโดยไม่มีเหตุอันสมควรซึ่งจะทำให้สังคมอยู่ร่วมกันโดยสงบ

-เมื่อสังเกตเห็นว่านกทุกชนิดจะทำรังที่มีขนาดไม่ใหญ่กว่าขนาดตัวมากนักและใช้วัสดุที่สามารถหาได้ง่ายในบริเวณนั้น ๆ ก็นำมาใช้เป็นสุภาษิตว่า “นกน้อยทำรังแต่พอตัว” เพื่อสอนให้คนรู้จักพอใจในความเป็นอยู่ที่เหมาะสม สอนให้ “กินพอดี อยู่พอดี” ไม่ใช่ “กินดี อยู่ดี” อย่างที่เข้าใจกัน ซึ่งสุภาษิตนี้จะช่วยยับยั้งใจไม่ให้เกิดปัญหาการโจรกรรม อาชญากรรม ทุจริตคดโกง เป็นต้น

-จากการสังเกตพบว่ามดบางชนิดชอบกินน้ำตาลมาก ไม่ว่าจะมึ้นน้ำตาลตกหล่นอยู่ที่ไหนจะต้องมิมดเข้าไปกินอยู่เสมอ ดังนั้นถ้ามีน้ำตาลวางอยู่ใกล้ ๆ มดแล้วก็แน่นอนว่ามดจะต้องกินน้ำตาลนั้นอย่างแน่นอน จึงนำมาใช้เป็นสุภาษิตว่า “น้ำตาลใกล้มด” เพื่อเปรียบเทียบชายหญิงเมื่ออยู่ใกล้กันก็อดที่จะรักกันไม่ได้ซึ่งจะเป็นเรื่องปกติธรรมดาสำหรับผู้ที่อยู่ในวัยหรือฐานะอันควร แต่ถ้ายังไม่ถึงเวลาอันควรแล้วมีการล่วงเกินกันก็อาจจะนำไปสู่ปัญหาทางสังคมอีกมากมาย เช่น การทะเลาะวิวาท การทำร้ายร่างกาย การทำแท้ง เด็กถูกทอดทิ้ง การต้องออกจากโรงเรียนกลางคัน เด็กขาดความอบอุ่น ครอบครัวแตกแยก การฆ่าตัวตาย เป็นต้น ซึ่งสุภาษิตนี้จะช่วยเตือนสติให้ชายหญิงมีความอดกลั้นและระวังตัวไม่ให้ยุ่งกันตามลำพังในที่ลับตาเป็นต้น

นอกจากสุภาษิตต่าง ๆ นี้แล้ว ยังมีสุภาษิตอื่น ๆ อีกมากมายที่มีพื้นฐานมาจากพฤติกรรมสัตว์แล้วสามารถช่วยเตือนสติคนไม่ให้ก่อให้เกิดปัญหาทางสังคมขึ้นได้เช่น หมากัดอย่ากัดตอบ ตูงช้างหาง ปลาใหญ่กินปลาเล็ก เป็นต้น

นอกจากการนำเอาพฤติกรรมของสัตว์มาใช้เป็นสุภาษิตสอนใจแล้วยังสามารถนำมาเรียบเรียงเป็นเรื่องราวเพื่อใช้เป็นคติเตือนใจที่เล่าสืบต่อกันมาได้ เช่น เรื่องชวานากับงูเห่า กระจ่าตายกับเต่า และอีกหลาย ๆ เรื่องในนิทานอีสป นอกจากนี้บางเรื่องก็มีการตีพิมพ์เป็นหนังสือแบบเรียนด้วย เช่น หนังสือแบบเรียนภาษาไทย

สำหรับชั้นประถมศึกษาปีที่สอง ของกระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง “นกกางเขน” (ศูนย์เทคโนโลยีเพื่อสังคม. 2540 : 25-26) โดยมีนายกี กীরติ วิทโยสาร เป็นผู้เรียบเรียง ซึ่งใช้เป็นแบบเรียนนานถึง 42 ปี นับจากที่ได้ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี 2478 นับเป็นหนังสือที่มีคุณค่ามากเล่มหนึ่ง โดยได้มีการกล่าวถึงการดำรงชีวิตของครอบครัวนกกางเขนในรูปแบบของนิทานได้อย่างมีศิลปะ ทำให้ประทับใจผู้อ่านที่เป็นเด็ก จนสามารถละเลิกพฤติกรรมการใช้หนังสือทำร้ายนก แต่เกิดเป็นความรู้สึกรักและสงสารนกขึ้นมาแทน

จากสภาพจิตและนิทานต่าง ๆ ที่ได้กล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่าล้วนแล้วแต่มีความเป็นอมตะสามารถนำมาใช้ได้กับทุกยุคทุกสมัย นับเป็นความชาญฉลาดอย่างยิ่งยวดของคนในสมัยก่อน ที่สามารถศึกษาและสังเกตพฤติกรรมของสัตว์แล้วนำมาประยุกต์ใช้สอนให้คนในรุ่นหลัง ๆ มีสติสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างถูกต้องและเหมาะสม

สรุป

มนุษย์มีสัตว์มากมายเป็นเพื่อนร่วมโลก เพื่อน ๆ เหล่านี้ต่างก็มีคุณค่าในตัวเอง ซึ่งถ้ามนุษย์ได้มีเวลาศึกษาก็จะได้รับความรู้มากมายสามารถนำมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ได้ทั้งทางตรงและทางอ้อม อาทิเช่น ทำให้เกิดความสุขใจ ความสนุกสนานเพลิดเพลิน ช่วยผ่อนคลายความตึงเครียดจากการทำงานมีความรักความเข้าใจให้กับบุคคลอื่นทั้งภายในครอบครัวและในสังคม รวมทั้งสามารถนำมาใช้เป็นครูสอน เพื่อให้มีสติในการใช้ชีวิต ทำให้เกิดการละเลิกสิ่งความโลภ ความโกรธและความหลง อันจะนำไปสู่การอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ทำให้ปัญหาต่าง ๆ ในสังคม เช่น การโจรกรรมและอาชญากรรม การประทุษร้ายทางเพศ ปัญหายาเสพติด ปัญหาเด็กขาดความอบอุ่น ปัญหาเด็กถูกทอดทิ้งรวมทั้งการฆ่าตัวตาย จะลดน้อยถอยลงจนอาจหมดไปในที่สุด

บรรณานุกรม

- ครุฑม (นามแฝง). “ใกล้.....เด็ก: สำหรับแม่ของเด็ก ๆ “ใกล้หมอ. 22 (1) : 77-78; มกราคม 2541
- ทินเบอร์เกน, นิโก. และคณะ. พฤติกรรมของสัตว์. แปลจาก ANIMAL BEHAVIOR โดยสำออง หิรัญบุรณะ
ฟินช. กรุงเทพฯ : มาเก็ตติ้ง มีเดีย แอสโซซิเอตส์, 2526.
- นริศ เจนวิริยะ. “เวชกรรมเบาสมอง : วันนี้นักกอดลูกหรือยัง “ ใกล้หมอ. 21 (11) : 77-78; 11 พฤศจิกายน 2540.
- ปรีชา ลิมไชยฤกษ์. “สัตว์เลี้ยง : แมวเหมียว สัตว์เลี้ยงน่ารัก. “ เทคโนโลยีชาวบ้าน. 9 (169) : 86-88; 15 มิถุนายน 2540.
- _____ . “สัตว์เลี้ยง : เลี้ยงนก จนได้สิทธิ์บัตรนักประดิษฐ์.” เทคโนโลยีชาวบ้าน. 10 (183) : 62-64 ; 15 มกราคม 2541.
- วีโซ, จอห์น บอนเนตต์ . วานร. แปลจาก ON THE COVER : A Lowland Gorilla โดยวิมล กมลตระกูล.
กรุงเทพฯ : โปรดักทีฟบุ๊ก, 2537.
- ศูนย์เทคโนโลยีเพื่อสังคม. “เพื่อนร่วมทาง : นกกางเขนตัวอย่างอันโดดเด่นของวรรณกรรมดัดแปลง.”
เทคโนโลยีชาวบ้าน. 9 (164): 25-26; 1 เมษายน 2540.
- เหมพันธ์ เหมวรรณันท์ . แมว. กรุงเทพฯ : ม.ป.ท.,ม.ป.ป.